

IZ LEKSIKE GOVORA JUGOISTOČNE HERCEGOVINE I JUŽNE DALMACIJE

SENAHID HALILOVIĆ

Institut za jezik, Sarajevo

UDK 808.61/62—3

Pregledni rad

Osnovne osobine bogatog leksikona govora jugoistočne Hercegovine i južne Dalmacije ilustrovane su primjerima iz pedeset ispitivanih mjesta. Leksika stranog porijekla svjedoči o viševjekovnim međujezičkim kontaktima na ovim prostorima.

1. Osnovicu rječničkog fonda govora jugoistočne Hercegovine i južne Dalmacije čine opšteupotrebna leksika slavenskog porijekla, poznata i drugim štokavskim govorima, i dijalekatska leksika istog porijekla. Iz tog, glavnog dijela leksikona, samo nekoliko ilustracija: *bāština* (njava, očevidna — od *bāšta*, otac; najranije potvrde iz 14. v.; RJAZU, I, 200—203)¹ Pon², Ku, Bri, Ja, Oš, C, Mo, SR, I, Do, Rož, Sla; *dīžva* (praslavenski termin za posuđe; kravljača, muzlica)³ SR; *kōsijer* (tu je osnova kao i u: *kos*, *kosa*,

¹ U ovome radu pominju se sljedeći rječnici: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb, 1880—1976, knj. I—XXIII (ovdje: RJAZU); *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, SANU, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd 1959—1989, knj. I—XIV (RSANU); P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, 1971—1974, knj. I—IV (Skok, *Etimologijski*); B. Klaić, *Veliki rječnik stranih riječi*, Zora, Zagreb, 1972 (Klaić, *Rječnik*); A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1973 (Škaljić, *Turcizmi*).

² Primjeri potiču iz pedeset mjesta jugoistočne Hercegovine i južne Dalmacije (međuriječje Neretve i Rijeke dubrovačke). Muslimani su nastanjeni u Cerovu (C); od pravoslavnih donosimo primjere iz sljedećih deset sela: *Glu(šća)*, *Gre(pci)*, *Grm(ljani)*, *JL (Jasenica Lug)*, *Or(ah)*, *Po(ljice)*, *Š(ćenica)*, *U(skoplje)*, *Zač(ula)*, *Zav(ala)*; a od katolika iz preostalih mjesta: *BD (Babin Do)*, *Br(štanica)*, *Bri(jesta)*, *Brs(ečine)*, *DM (Donji Majkovi)*, *Do(li)*, *Dra(čevo)*, *DZ (Donji Zelenikovac)*, *GB (Gornji Brgat)*, *Gra(dac)*, *Gre(pci)*, *Gro(maća)*, *H(utovo)*, *I(motica)*, *Ja(njina)*, *KD (Kijev Do)*, *Kl(ek)*, *Ku(na)*, *Li(sac)*, *MI(inište)*, *Mo(košica)*, *MZ (Mali Zaton)*, *OD (Orahovi Do)*, *Oso(jnik)*, *Oš(lje)*, *Pon(ikve)*, *Pr(apratnica)*, *Ra(vno)*, *Rož(at)*, *Sla(no)*, *Sm(okovljani)*, *SR (Slivno Ravno)*, *Sre(ser)*, *St(on)*, *Tr(nova)*, *Tre(bimlja)*, *Trn(ovica)*, *Tur(kovići)*, *VM (Velja Međa)*, *VS (Vranjevo Selo)*.

³ Vokal *i* u ovoj leksemi nastao je od *ě*, ali, ističe P. Skok, »ekavski i jekavski oblik nije potvrđen« (*Etimologijski*, I, 411, s. v. *dīža*). Up, i RJAZU, II, 431, s. v. *dīžva*. RSANU (III, 100) ima: *dīžežva*, iz pisanih izvora (M. Filipović, V. Čorović, ali ne i iz narodnih govora. Međutim, prema građi za projekat »Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks...« (pitanje br. 932; građa se nalazi u Institutu za jezik u Sarajevu), ijekavske oblike: *dīžežva*, *dījéžba*, te *dježva*, i sl., imamo u dvadeset i dva govora u BiH (gotovo desetina ispitanih mjesta za potrebe pomenutog projekta); interesantno je da su ta mjesta skoncentrisana uz obale Neretve i Bosne — od Višića kod Čapljine, pa do ušća Bosne.

kositi; sufiks je dvojak: -ěrb i -yrb; RJAZU, V, 358) U; *kòstriječ* Tr, *kò-strèt* JL, VS (*kostrb* — oštar + sufiks -ět; up. *nakostriješiti se*)⁴; *lèmjěš* Bri, I, DM, *ljàmeš* KD (»oba su -e- bila e i u praslavenskome jeziku«, RJAZU, IV, 4, s.v. *lèmeš*); *ljànik* Zav, *jànjik* KD (*uljanik* je pčelarski termin; riječ je baltoslavenska, sveslavenska, i praslavenska; sinonim za košnicu. Skok, *Etimologijski*, III, 543); *múka* (brašno) Rož, Tr; *pàsno* — dèse žicā čisme-nicā (prasl. tkalački termin) Po; *špàg/špàk* (stsl. чъpagъ, džep) Oš, DM; tri *tetive/tetive/tetrive* od kokošijije crijevā (na lijerici, žice) Trn; u *tòbolac* (svesl. i prasl.; kesa) GB, Li; *tràs* (narodno kolo) Ra; *ùbrusac* (marama) I, Gro, *ùbručina* DM; *vàzda ùfām ù* Boga (*upbuvati*, nadati se) Br; oni se *újam jāmjà* (ono što vodeničar uzima od žita koje samelje; ušur) VS; *větah* (stsl. vetъchъ, star) JL; *zànovijet* Trn, *zànovět* Š, imadū *zànověti* OD (medonosna biljka iz roda *Cytisus*; RSANU, VI, 181).

2. Govori ove zone nude i leksiku koja nije registrovana u našim standardnim i istorijskim rječnicima. Evo nekoliko takvih leksema: *òhmūt kózā* (mnostvo) VM; *ozámi kònje nā* pašu ('òčerāj') Oso; *posàbròd* (cjedilo, cjediljka) Sla; *dòdē prèkala* (slāna — atmosferilija) St; *ràzdara* ('gàovica') Zav. Pojedine se lekseme pominju u rječnicima, ali im nije utvrđen etimon, npr.: *kàvada* (pomidora, paradajz) Zav; *pòrada* (naprava od konaca konoplje, za lov jegulje; možda prema grč. *póros*, prolaz, tjesnac, ili lat. *porta*, ulaz, kapija) Dra.

3. Standardnojezički dubleti kao *hiljada*: *tisuća*; *sat*: *ura*, naročito su zanimljivi s obzirom na administrativnu podijeljenost i na etničku raslojenost oblasti. Preferiranje pojedinih formi svjedoči i o stepenu upliva kulturnih centara na određene krajeve (Mostara, Sarajeva — na hercegovački dio; Dubrovnika, Zagreba — na dalmatinski dio terena), ili, pak, na etničke grupacije. Tako je u govorima jugoistočne Hercegovine — i kod Hrvata, i Srba, i Muslimana — gotovo isključivo: *sāt* (*sāhat*, *sāat*), *hīljada* (*īljada*), dok dalmatinski pojas ima uglavnom: *ūra*, *tisuća/tisūća*. Između ovih dviju zona imamo sela u kojima se prepliću u upotrebi *sāt* i *ūra*; *hīljada* (*hīljada*) i *tisuća*.

Kod riječi sa odnosom *št*: *ć* u standardnom jeziku, ovdje imamo sljedeće stanje: *òpština* C, Tur, Zav, Po, JL, Gre, Zač, Or (dakle, uglavnom kod Srba i Muslimana, sve u jugoistočnoj Hercegovini), dok lik *òpčina* pokriva oko četiri petine ispitivanog područja (govor Hrvata u jugoistočnoj Hercegovini, te govori južne Dalmacije, kako Hrvata, tako i Srba — u Glušcima, oblast Zabačlja). Pored: *òpčina*, u KD, Š, Grm, OD, BD, čuje se i: *òvčina*. Tako i: *svèćenik*, *svèćenik* Oso, Ra, H, GB, MI, prema: *svěštenik* U, Š; kao i: *ùopće* Oso, Sla, Tr, uz: *ùopšte* Or.

Leksika sa standardnojezičkim odnosom *t*:*ć*: *plāta* DM, Gro, Oš; *srètan* DZ, Glu, H, I, Br, Sm, Mo, ali i: *plāća* DM, VS, U; *srèčan* Pr, Mo.

⁴ V.: Skok, *Etimologijski*, II, 165, s. v. *kostrava*. Naš ijekavski standard ima i *kòstrijet* i *kòstrèt*, a prednost daje drugom liku (up. *Pravopis sh. književnog jezika*, MS-MH, 1960, s. v.).

4. U posebnom prilogu bilo je govora o etničkim mijenama i civilizacijskim kontaktima u prošlosti ovih krajeva, potom o stranim jezičkim uticajima, naročito romanskom i turskom.⁵ Tragovi stranih jezičkih struktura osobito su uočljivi na leksičkom planu.

Iradijacija leksike romanskog porijekla neprestana je od naseljavanja Slavena u ove krajeve, pa sve do danas, tako da među romanizmima imamo i elemente *supstrata* (zatečeni Romani vremenom su asimilirani, ali su ostavili traga u jeziku doseljenika; od starosjedilaca su primane i riječi koje pripadaju balkanskoj supstratskoj podlozi) i elemente *adstrata*. Za razliku od romanske, cjelokupna leksika orijentalnog porijekla iz novijeg je perioda — od vremena turskih osvajanja (15. v.). Treba napomenuti da Turci nisu nikada vladali područjem Dubrovačke Republike; turcizmi koje zatičemo danas u govorima Dubrovačkog primorja doneseni su ovdje migracijama. Iako Pelješac nikad nije bio pod Turcima, antroponimi kao *Mehmed*, *Hasan*, *Hadžija* (u Osobljavi, Žuljanima i Ponikvama) ukazuju da je tu živio i izvjestan broj muslimanskog stanovništva.⁶ Sa druge strane, cijela je Hercegovina — a to posebno vrijedi za njen jugoistočni dio, koji je obuhvaćen našim istraživanjem — isturena viševjekovnim romanskim uticajima. Otuda je razumljivo da na sinhronoj ravni ovdje zatičemo brojne lekseme romanskog postanja, ali i lekseme orijentalne provenijencije, kojih je, istina, manje u odnosu na prve.⁷

5. Kako se moglo i očekivati, na leksičkoj razini imamo i elemente nekih drugih jezičkih sistema. Pomenimo nekoliko lekseme *grčkog porijekla*: *akača* (*akákia*, bagrem) St; *asvalt* (*:ásfaltos*) KD, Š; *buklija* (*bōkalion*, bokal, čutura) MI, Dra, St, *buklijāš* Dra, St, Gra; *dikela* (*dikella*, alatka) Trn, Mo, Tr, I, *dinkela* Mo, Gra; *dölfín* (*delfis*) Br, *dulfíni* Do, Mo; *diple* (*diploos* = lat. *duplus*) Br; *jěftin* (*evthinós*) Oš, Ja, Gra, I, Zač, C; *kômostri* (verige, od: *kremastos*, obješen) H, Ra, Tr, *kômostre* Oš, *kômotra* Bri; *kôrāc* (*kokarion*, čekić) Tr; *ljerica* (*: leirion*) Trn; *orna*, od *orē* (*ora*, vrijeme) Zač; *pàrok* (*parohos*) Trn; *pàriče* (*párippos*) Tr, *pàruče* DZ; *pōt* (čaša, od: *pot*, *poterion*) I, Brs; *přćija* (miraz, od: *proix*, *proikos*) Gra; *třpeza* (sto za ručavanje, od: *trápeza*) Tr; *zàhare* (bombone; od *sákchar*, šećer); kao i nekoliko *germanizama*: *běšteg* (pribor za jelo; od njem. *das Besteck*) Oš; *gìl'talo* (*gelten*, vrijediti, važiti) St; *krāmār* — komadant *kiridžijā* (njem. *der Kram*, trgovina na malo; up.: *Krâmer-Sêlo* kod Rogatice, u istočnoj Bosni) Pr; *křtōla* (prema njem. *die Kartoffel*, krompir) Trn, OD, Po, *křtola* VS; *ober sramōta* (*ober*, nad, viši) Dra; *krōjili rājtože* (*die*

⁵ Up. moj rad »Civilizacijski i međujezički kontakti na području jugoistočne Hercegovine i južne Dalmacije, Književni jezik, 1990/4.

⁶ O tome: N. Bjelovučić, *Poluostrvo Rat (Pelješac)*, Srpski etnografski zbornik, XXIII, Naselja, knj. 11, Beograd, 1922, 191—192.

⁷ Rječnik romanizama i turcizama donosim u prilogu doktorske teze (pripremljena za štampu u BHDZb, VII).

Reithose, hlače za jahanje) H; *strùdele* (:stand. *štrudle*; njem. *der Strudel*, u značenju: savijača, gužvača) GB; *špàher* (: *der Sparherd*, štednjak) Tr, *nà špahi* Trn; *od štàla rádijo* (*der Stahl*, čelik) Trn; te *hungarizme*: *àstàl* (*aszta*) Or; *èàtrnja/èòtrnja* (*csatorna*) JL; *cipale* (*szipő*) Glu; *šàntava nèvje-sta* (: *santa*, hrom) Li; *vàšer* (*vásár*) Glu.

6. Svim govorima jugoistočne Hercegovine i južne Dalmacije zajednička je opšta i specijalna dijalekatska leksika slavenskog porijekla. Standardnojezički dubleti dvojako dijele ispitivanu oblast: teritorijalno (tako jugoistočna Hercegovina ima uglavnom: *sât*, *hiljada*; a južna Dalmacija: *ura*, *tisuća*), ili je, pak, dominantan faktor nacionalne pripadnosti (Muslimani i Srbi najčešće imaju: *opština*, a Hrvati — *općina*; slično je i sa parovima *sveštenik*; *svećenik*; *uopšte* : *uopće*).

Kada je riječ o leksičkim jedinicama drugih jezičkih sistema, imamo, na jednoj strani, grecizme, germanizme i hungarizme, koji su podjednako prisutni u svim govorima ispitivane zone; i, na drugoj, romanizme i turcizme, također poznate svim govorima, ali ne i podjednako. Na dalmatinskoj strani je dosta frekventnija leksika romanske provenijencije negoli na hercegovačkoj, dok je kod turcizama obrnuto: većina potvrda potiče iz jugoistočnohercegovačkih govora.

AUS DER LEXIK DER MUNDARTEN IN DER SÜDÖSTLICHEN HERZEGOWINA UND IN SÜDDALMATIEN

Zusammenfassung

Die vorliegende Arbeit behandelt die Hauptmerkmale des Wortschatzes der Mundarten der südöstlichen Herzegowina und des Süddalmatiens. Die allgemeine und spezielle Lexik all dieser Mundarten hat slawische Herkunft. In der Arbeit verfolgt man das Schicksal der standardsprachlichen Alternationen wie *sat* : *ura*, *opština* : *općina*. Die Spuren von fremden Sprachen sind im Wortschatz hier auffällig: neben den Entlehnungen aus dem Griechischen, Deutschen und Ungarischen sind Romanismen und Turcismen besonders häufig.